

גדר רביעית בדיון "מטעמת" בתענית ובברכות

ראשי פרקים.

1. הבעיתיות בסוגיה בברכות דף י"ד ע"א.
2. מחלוקת הראשונים בהגדרת "מטעמת".
3. האפשרויות השונות בהבנת גדר הרביעית בסוגיתנו.
 - א. שיטת הרא"ה בפקודת הלויים.
 - ב. שיטת "תרומת הדשן" והרא"ש.
 - ג. שיטת הרשב"א בתשובה ושבולי הלקט.
 - ד. שיטת הרמב"ם.
4. הסבר מחלוקת הראשונים בשיעור הרביעית.

1. הבעיתיות בסוגיה בברכות דף י"ד ע"א.

ז"ל הגמ':

"בעי מיניה אשיאן, תנא דבי ר' אמי, מרבי אמי: השרוי בתענית, מהו שיטעום? אכילה ושתייה קביל עליה - והא ליכא, או דילמא הנאה קביל עליה - והא איכא! אמר ליה: טועם, ואין בכך כלום. תניא נמי הכי: מטעמת אינה טעונה ברכה, והשרוי בתענית טועם ואין בכך כלום. עד כמה? רבי אמי ורבי אסי טעמי עד שיעור רביעיתא".

בניתוח הסוגיא ובפירושה יש מספר בעיות:

- א. מה היא הגדרת "מטעמת"?
- ב. איך פשטו את שאלת הגמ' האם קיבל רק איסור אכילה או גם איסור הנאה? תכנה שתי תשובות לשאלה זו: האחת שרק איסור אכילה קיבל עליו ולכן מותר לטעום - זו היא האפשרות הפשוטה יותר. השנייה - שלילת נקודת ההנחה שמטעמת מוגדרת כהנאה, וקבלת ההסבר שמטעמת מותרת מפני שאיננה מוגדרת כהנאה.
- ג. האם דברי ר' אמי ורבי אסי בשיעור הרביעית נאמרו גם ביחס לתענית וגם ביחס לברכות או רק ביחס לאחד מהם?
- ד. מדוע דברו על רביעית שהיא שיעור במשקים, ולא דברו על שיעור כזית או ככותבת הגסה ביחס לאוכלים?

2. מחלוקת הראשונים בהגדרת מטעמת.

מה היא הגדרת מטעמת? האם רק כאשר פולט את שטעם, ואם בלע - הרי זו אכילה

- גמורה, או שמתעמת היא גם כאשר בלעז נחלקו הראשונים לשלוש שיטות:
- א. גם בבולע - רבינו ישעיה בפסקי רי"ד על אתר, ומובאים דבריו ב"שבלי הלקט" השלם סימן רע"ט. הרא"ה ב"פקדת הלויים".
 - ב. דווקא בפולט - תוס' בשם ר"ח: "פירש ר"ח שחוזר ופולט דלא חשיב הנאה מן הטעמה, אבל בולע לא אפילו בשאר תעניות, ומשום הכי הפולט אינו צריך ברכה שאינו נהנה". רשב"א בתשובה ח"א סימן רס"ז. סמ"ג עשין כ"ז. רא"ש תענית סימן ו'.
 - ג. בתענית - בפולט. ובכרכה - גם בבולע. זו היא דעת הרמב"ם הלכות תעניות פ"א הי"ד: "ומותר לו לטעום את התבשיל ואפילו בכדי רביעית, והוא שלא יבלע אלא טועם ופולט". ובהלכות ברכות פ"א ה"ב: "ומדברי סופרים לברך על מאכל תחלה ואח"כ יהנה ממנו, ואפילו נתכוין לאכול או לשתות כל שהוא מברך ואח"כ יהנה ממנו, וכל הנהנה בלא ברכה מעל... ומטעמת אינה טעונה ברכה לא לפניה ולא לאחריה עד רביעית". מזה שהרמב"ם דבר ברישא של ההלכה על אכילה, ובמתעמת הרמב"ם לא הביא את ההסתייגות שכתב בהלכות תעניות, מסתבר שגם אם בולע פטור מברכה¹, עיין עוד בהמשך בירור שיטתו ביחס לגדר רביעית.

3. האפשרויות השונות בהכנת גדר הרביעית בסוגיתנו.

- אפשר להבין שלוש הבנות בגדר הרביעית:
- א. גדר הרביעית זהה לגדר רביעית בחיובי שתיה ביום הכיפורים.
 - ב. הרביעית היא גבול גודל הפה, שהרי ידוע ששיעור מלא לוגמיו הוא רביעית, ומכיון שבמתעמת לפי הר"ח צריך לפלוט, אם כן הגבול הוא רביעית.
 - ג. רביעית הוא גדר בשיעור הנאה, אם נקבל את הסברא האומרת, שלמסקנת הגמ' אכן איסור הנאה קביל עליה אלא שמתעמת מופקעת מגדר הנאה - שיטת "תרומת הדשן" והרא"ש בכרכות.

- א. שיטת הרא"ה ב"פקדת הלויים".
- ז"ל הרא"ה בפקדת הלויים: "...פי' הא ודאי ליכא ספיקא לענין תענית, דלא חשיב הפסק אלא במאכל ככותבת ובשותה ביצה ומחצה דהינו רביעית ואב לכולן יוה"כ, אלא הכא לענין לכתחלה קאמ', אי שרי לכתחלה, ואמרינן דאין בכך כלום. ומסתברא דדוקא לצורך כעין מטעמת ולא במתכוין לאכול, ואיכא דמפרשי דדוקא בשפולטת מה שמכנסת לפיה, ול"נ אלא ודאי אפילו בבולעת וכדפרישנא".
- מדברי הרא"ה למדנו, ששיעור רביעית נאמר דוקא על משקים ולא על אוכלין, ושיעור

1. כך היא דעת הטור בסימן ר"י, ה"בית יוסף" והגר"א בדעת הרמב"ם. הרי"ף במסכת תענית דף ד' ע"א מדפי האלפס מביא את הסוגיה בפרק "היה קורא", ומסיים: "ומפרשי רבנן דצריך לאזהורי כי היכי דלא ליבלע כלום", ברם לא ברור מדבריו האם הוא הדין גם בהלכות ברכות. ה"בית יוסף" בסימן ר"י מדייק בדבריו שרק בתענית ולא בכרכות, כדעת הרמב"ם.

"מטעמת" באוכלין יהיה ככותבת. יסוד הגדר של השיעורים בתענית מבואר בגמ' ביומא דף ע"ט ע"ב - מדין "מיתבא דעתיה". אדם שאכל ככותבת הגסה, או מלא לוגמיו הפקיע את תעניתו. אם הרא"ה אמר את דבריו גם ביחס להלכות ברכות, צריך לבאר שמעבר לשיעורים האלה פקע מהמעשה גדר "מטעמת", והמעשה קבל שם אכילה, אפילו שכוונתו היתה טעימה.

ב. שיטת "תרומת הדשן" והרא"ש.

מתשובתו של בעל "תרומת הדשן" סימן קנ"ח, הדנה ברחיצת הפה שחרית, מתבאר שגדר רביעית הוא גדר בהנאה, מעל רביעית, גם אם איננו בולע הוא נהנה. את הכרעת הגמ' נבאר לשיטתו, ש"מטעמת" מופקעת אפילו מגדר הנאה, ואם יש יותר מרביעית גם הטעימה מוגדרת כהנאה, ואסורה בתענית. וז"ל תשובתו: "שאלה - מי שדרכו לעולם לרחוץ את פיו בשחרית, שרי נמי למעבד הכי ביום תעניתו אם לאו? תשובה - יראה דבתענית צבור לא כשר למעבד הכי ביום תעניתו אבל בתענית יחיד שרי, וכן קבלתי שאחד מהגדולים הורה כך, ודקדק מהא דאמרינן פ"ב דברכות דהשרוי בתענית טועם ואין בכך כלום, ועד כמה עד רביעית, ופר"ח שם דווקא שחזור ופולט אבל טפי מרביעית חשיב הנאה אע"ג דפולט, ורצה אחד מהגדולים דלעיל בתחילה לומר דמה שאדם מחזיק מים בכף ידו כדי להכניסו לפיו לרוחצו בציר הוא מרביעית, ולכך שרי שהרי פלטן. וחזור מטעם זה והתיר מטעם אחר ואפי' הוה יותר מרביעית, דדווקא הרוצה לטעום אסור ביותר מרביעית דכיון דמתכוין לטעום מיתהני מיניה אע"ג דפולט, אבל המתכוין לרחוץ פיו לא מיתהני ליה אפילו יותר מרביעית אם חזור ופלטן... עוד היה נראה לחלק מטעם אחר, דדווקא תבשיל ושאר משקים לא שרי אלא עד רביעית, משום דבטפי מרביעית אית ליה הנאה אפילו אי פליט, אבל מים אפילו ביותר מרביעית לא חשיב מתהני כיון דפליט...".

לפי "תרומת הדשן" האיסור ביותר מרביעית הוא בגלל הנאה, ולפי זה הכרעת הגמ' היתה, שהנאה אסורה בתענית אלא ש"מטעמת" פחות מרביעית מופקעת מגדר הנאה אם פולט, וביותר מרביעית, גם אם פולט יש הנאה.

גם בהמשך דבריו, בהם הוא מביא שני היתרים נוספים לשטיפת הפה, בנויים ההיתרים על יסוד ההנאה, ההיתר השני מבוסס על כך, שדווקא כאשר המטרה טעימה יש הנאה ביותר מרביעית אבל לא כאשר המטרה היא שטיפת הפה, שאז אין הנאה גם ביותר מרביעית, וההיתר השלישי מבוסס על כך שבמים אין הנאה ביותר מרביעית.

וכן נמצא ברא"ש בפ"ב בברכות סימן ו': "פירש רב חננאל כגון שחזור ופולטו, הלכך לא חשיבא הטעימה הנאה וגם א"צ ברכה, ומיהו דוקא רביעית אבל טפי מרביעית חשיבא הנאה לענין תענית".

יוצא לדעתם, ששיעור רביעית נאמר דוקא בתענית ולא בהלכות ברכות.

ה"בית יוסף" סימן ר"י מביא בשם ספר "אוהל מועד" דעה המרחיבה את יסוד ההנאה ביותר מרביעית גם להלכות ברכות, שביותר מרביעית חייב לברך על ההנאה גם אם פולט, וז"ל ה"בית יוסף": "ובספר אוהל מועד (שער הברכות דרך א' נתיב ד') כתוב מטעמת אינה צריכה ברכה אפילו לפנייה, אלא אם כן היה שם כשיעור רביעית, אבל בזה השיעור מברכת אף על פי שאינה בולעת כלום הואיל והחייך טועם". ועיין שם שה"בית יוסף" חולק על ספר "אוהל מועד" ומביא את הרא"ש לסיוע. לדעתו של "אוהל מועד" שיעור רביעית נאמר בין בתענית ובין בהלכות ברכות.

ג. שיטת הרשב"א בתשובה ו"שכלי הלקט".

הרשב"א בתשובה רס"ז מאמץ את דעת הר"ח שהגדרת טעימה רק אם פולט, ואם כן לכאורה קשה מה ענין שיעור רביעית, שהרי בהלכות ברכות צריך הנאת אכילה על מנת לברך, ואז מברך אפילו על כל שהוא, ובתענית אם פולט אינו מתחייב, ואם כן מה ענין שיעור רביעית. הרשב"א פותר את הבעיה, וז"ל בתשובה: "ומה שלא התירו אלא רביעיתא היינו בפעם אחת, שאילו יכניס בפיו יותר מרביעית חוששין שמא מתוך שלוגמיו מלאים יבלע ממנו ולא אדעתיה". כלומר, שיעור רביעית הוא הגבול של גודל פיו, ויותר משיעור זה ישנו חשש מציאותי שיבלע, וממילא יופקע מדין "מטעמת".

ובדומה לכך ב"שכלי הלקט" שם: "והא דקאמר עד רביעיתא, משום דאתא לאשמועינן דקים להו לרבנן דעד רביעיתא מצי לאיזדהוריה דלא ליבלע, טפי מהכא לא מצי לאיזדהוריה...".

ד. שיטת הרמב"ם.

בהלכות ברכות מבואר ברמב"ם, ש"מטעמת" אינה טעונה ברכה גם אם בולע, ואם כן שיעור רביעית נאמר ביחס להלכות ברכות, רק עד רביעית יש לאכילתו גדר של "מטעמת", ואם טועם יותר מרביעית, אף על פי שמטרתו היא טעימה ולא אכילה, בפועל יש כאן אכילה ומתחייב בברכה. וז"ל הרמב"ם: "ומטעמת אינה טעונה ברכה לא לפנייה ולא לאחריה עד רביעית". לדעת הרמב"ם מוכן מדוע השיעור הוא רביעית ולא כזית או כותבת הגסה ביחס לאוכלים, מפני ששיעור רביעית גדרו הוא על מנת להפקיע מהאכילה דין "מטעמת". שיעור "מטעמת" הוא ברביעית מפני שזהו השיעור של גודל פיו. אם אדם מכניס יותר מגודל פיו סימן שאינו טועם אלא אוכל. יוצא אם כן, ששיעור רביעית נאמר גם על אוכלין וגם על משקין.

בהלכות תעניות הרמב"ם באר שטעימה מותרת רק אם פולט, ואכן לדעת הרמב"ם מותר לטעום גם יותר מרביעית ובתנאי שיפלוט, כפי שמתבאר שם בהלכות תענית: "ומותר לו לטעום את התבשיל ואפילו בכדי רביעית". בהלכות ברכות "עד רביעית" – עד ולא עד בכלל, ואילו בהלכות תענית "ואפילו בכדי רביעית" כוונתו – עד ועד בכלל. יוצא אפוא, שלרמב"ם שיעור רביעית נאמר רק בהלכות ברכות, בניגוד לדעת ה"בית יוסף" סימן ר"י, בהסבר הר"ח, ששיעור רביעית נאמר רק בתענית, שהרי אם אינו בולע לא שייך לברך.

4. הסבר מחלוקת הראשונים בשיעור הרביעית.

הדרך הפשוטה בראשונים היא ששיעור רביעית הוא רביעית הלוג, שהוא ביצה וחצי, זו דעת רש"י וער"ר. ברם ב"שכלי הלקט" השלם מובאת דעת הריב"ן החולקת וסוברת רביעית ביצה. וכן מופיע גם במרדכי ברכות סימן נ"א וב"שלטי הגבירים" אות ג'. ה"בית יוסף" בסימן תקס"ז מכריע שדעת רש"י עיקר.

לכאורה קשה מה גרם לריב"ן וסיעתו לסבור רביעית ביצה, וכי איזה מין שיעור הוא רביעית ביצה. נראה, שיסוד הדין שטעימה שונה מאכילה. בדרך כלל כשאדם טועם הוא טועם שיעור קטן, ורביעית הלוג הוא שיעור גדול לטעימה, ולכן הריב"ן דחק והעמיד על רביעית ביצה. יש להוסיף, שרביעית הלוג הוא שיעור במשקים, ואילו רביעית ביצה בשיעור טעימה מהווה שיעור גם לאוכלין וגם למשקין.